

ISIL future research in Iraq and Syria

Yahya Fozi¹
Nasrollah Nakhaei Zarandi^{2*}

Received on: 30/01/2021
Accepted on: 21/07/2021

Abstract

Despite the defeat of the Islamic Caliphate and its end in Iraq and Syria, the grounds, factors and forces that have played an effective role in the formation of this group still remain strong. And they can change the current course of the destruction of ISIS. The purpose of this article is to investigate the future of ISIS in Iraq and Syria. The purpose of this article is to investigate the future of ISIS in Iraq and Syria. This research tries to identify the influential factors influencing the formation of ISIL in Iraq and Syria, based on the method of James Dither scriptwriting and the method of impact analysis, and by using the exploratory method and collecting data in the form of documents and libraries. And rewrite the future scenarios of ISIL in Iraq and Syria by extracting the causes of sectarian strife, regional rivalries, and the central power of Iraq and Syria as the driving force. Findings show that the best possible future for ISIL is to continue the current trend and the continuous growth of this trend until the complete destruction of ISIL, which is achieved through political and religious convergence and the reduction of social divisions at both the internal levels of Iraq and Syria and between the countries of the region, so that the more this convergence increases, the power of the central governments in Iraq and Syria will increase and reinforce the scenario of the destruction of ISIS, the scenario is favorable for Iran's national security. On the contrary, the less this convergence leads to an increase in the political and religious divide at the two internal levels of Iraq and Syria and the tension and conflict or even war between the countries of the region, the process of fighting ISIL is collapsing, reinforcing the worst-case scenario of a resurgence of ISIL, which the worst case scenario is for Iran's national security.

Keywords: ISIL, scenario, sectarian conflicts, regional rivalries, central government power.

---

1. Professor of Political Sciences, Institute of Humanities and Cultural Studies.
(Email: yahyafozi@yahoo.com)

2* . Ph.D Student in Political Studies of the Islamic Revolution Imam Khomeini Research Institute.
(Corresponding Author: nasrollah1393@yahoo.com)

آینده‌پژوهی داعش در عراق و سوریه

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۱/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۴/۳۰

یحیی فوزی^۱

نصرالله نخعی زرنندی^{۲*}

چکیده

با وجود شکست خلافت اسلامی و پایان آن در عراق و سوریه هنوز زمینه‌ها، عوامل و نیروهای که در روند شکل‌گیری این گروه نقش موثری داشته‌اند به قوت خود باقی مانده و می‌توانند ادامه روند فعلی نابودی داعش را تغییر دهند. هدف این مقاله آینده‌پژوهی داعش در عراق و سوریه است. این پژوهش سعی دارد بر اساس روش سناریو نویسی جمیز دیتور و نیز روش تحلیل تاثیر بر روند و با استفاده از روش اکتشافی و جمع‌آوری داده‌ها به شکل اسنادی و کتابخانه‌ای، عوامل تاثیرگذار موثر در روند شکل‌گیری داعش در عراق و سوریه را شناسایی نماید و با استخراج عوامل منازعات فرقه‌ای، رقابت‌های منطقه‌ای و قدرت مرکزی عراق و سوریه به عنوان پیشران، سناریوهای آینده داعش در عراق و سوریه را بازنویسی نماید. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که بهترین حالت ممکن آینده داعش ادامه روند فعلی و رشد مداوم این روند تا نابودی کامل داعش می‌باشد که از طریق همگرایی سیاسی و مذهبی و کاهش شکاف‌های اجتماعی در دو سطح داخلی عراق و سوریه و بین کشورهای منطقه به دست می‌آید، به طوری که هرچه این همگرایی افزایش پیدا کند قدرت حکومت‌های مرکزی در عراق و سوریه بیشتر و باعث تقویت سناریو نابودی داعش می‌گردد که سناریوی مطلوب برای امنیت ملی ایران است. در مقابل هر چه این همگرایی کمتر و به سمت افزایش شکاف سیاسی و مذهبی در دو سطح داخلی عراق و سوریه و تنش و درگیری و یا حتی جنگ بین کشورهای منطقه کشیده شود روند مبارزه با داعش با فروپاشی مواجهه گردیده و باعث تقویت سناریوی بدترین حالت ممکن، شکل‌گیری مجدد داعش می‌شود که بدترین سناریو برای امنیت ملی ایران است.

واژگان کلیدی: داعش، سناریو، منازعات فرقه‌ای، رقابت‌های منطقه‌ای، قدرت حکومت مرکزی.

(صفحه ۲۸-۱)

۱. استاد علوم سیاسی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

(yahyafozi@yahoo.com)

۲. دانشجوی رشته دکتری مطالعات سیاسی انقلاب اسلامی پژوهشکده امام خمینی (ره)

(نویسنده مسئول: nasrollah1393@yahoo.com)

مقدمه

با پیشروی داعش در داخل عراق و نزدیک‌تر شدن به مرزهای ایران، جمهوری اسلامی به کمک ارتش عراق شتافت تا جلوی حرکت داعش به سمت بغداد و منطقه کردستان و استان‌های شیعه نشین عراق گرفته شد. در سوریه نیز جمهوری اسلامی با کمک‌های مستشاری خود مانع سقوط دمشق توسط نیروهای داعش گردید. در ادامه روند مبارزه با داعش، همکاری و حمایت ایران از حکومت‌های مرکزی دو کشور عراق و سوریه تا زمان اعلام پایان خلافت اسلامی و پس از آن در عراق و سوریه ادامه یافت.

اگر چه در سال ۲۰۱۷ میلادی خلافت اسلامی پایان یافت، اما هنوز کار داعش به طور کامل تمام نشده و همچنان تعدادی از نیروهای این گروه در نقاط مختلف عراق و سوریه به صورت پراکنده حضور دارند و در صورت به دست آوردن فرصت اقداماتی را علیه اهداف نظامی و غیر نظامی انجام می‌دهند. به همین دلیل بررسی آینده داعش ضرورت پیدا می‌کند. در خصوص آینده و سرنوشت داعش دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد. از نظر عده‌ای هنوز کار داعش پایان نیافته، در مقابل برخی بر این عقیده هستند که با شکست خلافت اسلامی در عراق و سوریه کار داعش به پایان رسیده است؛ اما برخی دیگر بر این عقیده هستند اگر چه خلافت اسلامی شکست خورده است، اما زمینه‌ها، محرک‌ها و شرایط موثر در شکل‌گیری مجدد داعش همچون آتش زیر خاکستر به قوت خود باقی است و احتمال شعله‌ور شدن آن در آینده وجود دارد.

جمیز دیتور بر این عقیده است که آینده محل تلاقی چهار عامل روندها، رویدادها، تصاویر و اقدام‌ها است و بر همین اساس چهار آینده مطلوب، نامطلوب، بینابینی و خارج از چهارچوب را برای آینده تصور می‌کند. این پژوهش با استفاده از روش تحلیل تاثیر بر روند و روش سناریونویسی جمیز دیتور به بررسی این مسئله می‌پردازد که چه عواملی بر آینده داعش در منطقه موثر خواهد بود. چرا که شکل‌گیری دوباره یک گروه خلافت‌گرای ضد شیعی که شیعیان را رافضی و دشمن اول یا دشمن نزدیک خود می‌داند در مجاور مرزهای ایران می‌تواند برای امنیت ملی ایران تهدید محسوب شود؛ بنابراین هدف این پژوهش شناخت این عوامل و سناریوهای پیش رو برای سیاستگذاری در راستای حفظ امنیت ملی باشد. بر همین اساس سوال‌های اصلی این پژوهش عبارتند از: چه عوامل و پیشران‌هایی بر وضعیت آینده داعش در منطقه موثر می‌باشند؟ و چه سناریوهای مطلوب و یا

نامطلوبی را از منظر امنیت ملی ایران می‌توان برای آینده داعش مطرح کرد؟ این پژوهش شامل دو قسمت می‌باشد ابتدا تحلیل بر روند موثر و روش سناریونویسی جمیز دیتور شرح داده می‌شود. در قسمت دوم ضمن شرح تاریخچه روند شکل‌گیری داعش در عراق و سوریه، عوامل موثر بر روند شکل‌گیری داعش شناسایی می‌شود و در ادامه با شناسایی پیشران‌های موثر بر آینده داعش و عدم قطعیت‌ها، چهار سناریوی آینده مطلوب، نامطلوب، بینابینی و خارج از چهارچوب برای آینده داعش بازنویسی می‌شود.

الف- مبانی نظری و روش

۱- روش پژوهش: تحلیل تاثیر بر روند و سناریو نویسی جمیز دیتور

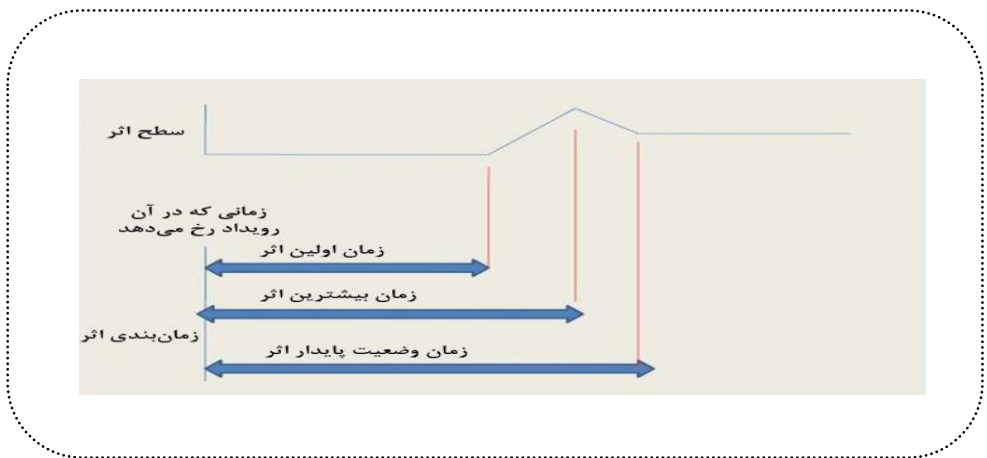
به طور کلی مطالعات آینده‌پژوهی، مطالعات میان رشته‌ای است که توانایی شناخت رویدادها، روندها و دستیابی به تصاویر آینده را در اختیار ما قرار می‌دهد و هدف از این مطالعات این است که چه چیز اتفاق خواهد افتاد و چه چیزی ممکن است تغییر کند (Yazdani,2019:48). در اولین گام نیاز است که روندها مورد مطالعه قرارگیرد و در نهایت نیز سناریوهای آینده بازنویسی شوند. به این منظور از ترکیب تحلیل تاثیر بر روند و سناریو نویسی در این پژوهش استفاده خواهد شد (Nematpour and Faraji,2019:263).

۱-۱- روش تحلیل تاثیر بر روند

روش تحلیل تاثیر بر روند از جمله روش‌های آینده‌پژوهی است که ضمن برون‌یابی روندها، نظرکارشناسان را نیز در مورد آینده مد نظر قرار می‌دهد؛ که توسط تد گوردون در اواخر دهه ۱۹۷۰ میلادی ارائه شد (Hennen and Benninga,2009:18). از این روش می‌توان به طور هم زمان از مزایای هر دو نوع روش‌های کمی و کیفی پیش بینی سود برد (عباسی و دیگران، ۱۳۹۳: ۲). در واقع این تکنیک نه یک روش پیش بینی کمی جدید ارائه می‌دهد و نه یک روش کیفی جدید برای تحلیل و قضاوت، بلکه تنها روش جدیدی ارائه می‌دهد تا بتوان به طور همزمان از مزایای هر دو نوع روش‌های کمی و کیفی پیش بینی سود برد (Gordon,2012:3). این روش، به پیش بینی و بررسی

دلیل، ماهیت، تأثیرات بالقوه، احتمال وقوع و سرعت بروز تغییر در یک زمینه در حال تغییر می‌پردازد. در واقع، در این روش سعی می‌شود که تأثیرات رویدادهای مختلف بر ادامه روندهای کنونی بررسی شود و روندهای واقعی ترسیم شود (جاویدی و بهروزی لک، ۱۳۹۶: ۱۱).

یکی از مهمترین مزایای روش تحلیل برتأثیر روند، نیاز به مشخص کردن این است که چه رویدادهای در آینده تأثیر گذار خواهند بود. از نظر گوردن دو مسئله باید در نظر گرفته شود ۱- منحنی که بر دادهای تاریخی منطبق شده است تا روند آینده را محاسبه کند. هیچ‌گاه واقعه‌ای را که در گذشته اتفاق نیفتاده است، در آینده مشخص نمی‌کند ۲- قضاوت افراد خبره مورد استفاده قرار می‌گیرد تا مجموعه‌ای از وقایع متحمل آینده شناسایی شوند که اگر رخ بدهند، احتمالاً سبب انحراف از برون یاب‌های تاریخی می‌شوند (Gordon, 2012: 4). پارامترهای کلی تأثیر بر روند در موارد زیر نمایش داده شده است:

شکل شماره ۱- پارامترهای کلی مؤثر بر روند

(منبع: Gordon, 2012: 4)

به طور خلاصه روش تحلیل تأثیر بر روند دو گام اصلی دارد: گام اول: شناسایی روندها: که یک روند بر اساس داده‌های تاریخی شناسایی و ترسیم می‌شود. گام دوم: شناسایی تأثیرات بالقوه هر یک از رویدادهای شناخته شده بر روند (جاویدی و بهروزی لک، ۱۳۹۶: ۱۲).

۱-۲- روش سناریونویسی جمیز دیتور

روش سناریو نویسی نیز به عنوان یکی از روش‌های مطرح در آینده پژوهی فرآیندی نظام یافته است که به کشف و بررسی عدم قطعیت در نگاه به آینده بلندمدت می‌پردازد. این روش در بردارنده‌ی مجموعه‌ای از توصیف‌های جایگزین از آینده است (محمدی لرد، ۱۳۹۵: ۱۱۰). هدف سناریوسازی، گسترش تفکر در مورد آینده می‌باشد؛ به عبارت دیگر هدف از به کارگیری سناریوها، ایجاد فضایی از ممکن‌هاست که در آن کارایی سیاست‌های اتخاذ شده در برابر چالش‌های موجود آینده در بوت‌های آزمایش قرار می‌گیرند (دارابی، ۱۳۹۵: ۵۲). هدف سناریوها، تغییر تفکر حاکم و جاری یا بازنندیشی در آن، بهبود تصمیم‌گیری، افزایش یادگیری فردی و سازمانی و افزایش عملکردها و شناخت فرصت‌ها، تهدیدهای آینده است (میرعبدلی و خراسانی، ۱۳۹۸: ۳۲)؛ بنابراین سناریونویسی پروژه نیست. یک فرایند است که در مقاطعی منظم و مشخص به انتشار خروجی‌هایی می‌انجامد. سناریوها از داده‌های محیطی و اطلاعات حاصل از روش‌های دیگر مانند دیدبانی و تحلیل روند استفاده می‌کنند. الگوی سناریونویسی یک الگوی مطلق و تغییرناپذیر نیست و باید پذیرفت هر موضوعی می‌تواند فرآیند سناریونویسی خاص خود را داشته باشد (پدرام و احمدیان، ۱۳۹۴: ۱۸۴).

روش سناریونویسی جمیز دیتور یکی از روش‌های سناریور نویسی می‌باشد. جمیز دیتور معتقد است که آینده محل تلاقی چهار عامل روندها، رویدادها، تصاویر و اقدام‌ها است (Dator, 1996:97). وی بر این عقیده است که این چهار عامل با یکدیگر در تعامل هستند و محرک ساخت آینده به شمار می‌آیند. روندها از حال به آینده جاری هستند و با شناخت دقیق آنها می‌توان برخی وقایع آینده را پیش‌بینی کرد. بر خلاف روندها، رویدادها وقایع یکباره و بدون قابلیت پیش‌بینی هستند و به طور کلی روند شکن هستند و روندها را تحت تاثیر قرار می‌دهند (حیدری، ۱۳۹۵: ۸۱). دست کم سه نوع روند وجود دارد: الف- روندهای که استمرار حال و گذشته است ب- روندهای کم و بیش ادواری و پ- آینده ممکن است آستن اموری باشد که کاملاً نو بوده و پیش از این هرگز به تجربه بشری در نیامده باشد. در حال حاضر تجارب شخصی ما بر مدار روندهای نوع اول و دوم می‌چرخد. منظور از شگفتی سازها آن دسته از رویدادهای هستند که احتمال وقوع بسیار کمی دارند؛ اما با وقوع آینده به شدت تحت تاثیر قرار می‌گیرد. تصاویر حاصل برداشت یا خواست افراد و گروه‌های گوناگون در مورد آینده است و در نهایت، اقدامات که بر اساس تصاویر بازیگران مختلف از آینده شکل می‌گیرد (Dator, 1996:104-115). از نظر جمیز دیتور میلیاردها تصور از آینده وجود دارد که می‌توان آنها را

به چهار دسته طبقه‌بندی کرد:

۱. رشد مداوم - این تصویر از آینده مبتنی بر این عقیده است که هر آنچه اکنون اتفاق می‌افتد گسترش یافته و حتی در آینده تقویت می‌شود.
  ۲. سقوط یا فروپاشی، تصویری از آینده است که بیشتر توسط ترس مردم از کمبود منابع طبیعی، کمبود مواد غذایی و تغییر اوضاع ایجاد می‌شود. تصویر جنگ، ورشکستگی، نسل‌کشی انسان‌ها تصویر این سناریوی جایگزین آینده است.
  ۳. وضعیت باثبات: این آینده گویای توقف رشد و تعادل میان اقتصاد و طبیعت یا بخش‌های دیگر نظام است. در چنین آینده‌ای، جامعه متعادل‌تر و عادلانه‌تر است. این آینده هم به طبیعت و هم به گذشته بازگشت می‌کند. ارزش‌های انسانی، حرف نخست را در آن می‌زند و به فناوری معمولاً به مثابه یک مشکل نگریسته می‌شود.
  ۴. دگرگونی (انتقال): این نوع سناریو به دنبال تغییر فرض‌های بنیادین سه نوع سناریوی پیشین هستند. دگرگونی از طریق تغییر فوق‌العاده فناورانه و یا تغییر معنوی رخ می‌دهد (Dator, 2009).
- و در واقع، جیمز دیتور، الگوی تدوین سناریوها را به صورت بسته و در قالب چهار سناریو طراحی می‌کند. با پیروی از این الگو، می‌توان تصویری از بهترین حالت ممکن، بدترین حالت ممکن، حالت بدون تغییر و حالت خارج از چارچوب به دست آورد.
- بهترین حالت ممکن، زمانی است که سازمان به سمتی که مایل است، حرکت می‌کند.
  - بدترین حالت ممکن، زمانی است که همه چیز به پیش می‌رود.
  - حالت بدون تغییر: از ادامه خطی روندهای حاکم حاصل می‌شود.
  - حالت خارج از چارچوب: نیز زمانی است که پدیده‌ای حیرت‌آور مادی یا معنوی ظاهر می‌شود که سبب تغییرات می‌شود.

اندیشیدن به این چهار حالت ما را مطمئن می‌کند که به طور ناآگاهانه چشم بر بخشی از آینده‌های ممکن نبسته‌ایم (بهاری، ۱۳۹۱: ۴۱-۴۲)؛ و البته جیمز دیتور، این الگو را در محیط اقتصادی و به ویژه مدیریت و پیشرفت اقتصادی مطرح کرده است؛ اما می‌توان از این الگو برای عرصه سیاست و روابط خارجی میان کشورها نیز بهره برد.

ب- بدنه پژوهش

۱- سناریوهای آینده داعش در عراق و سوریه

این قسمت شامل چهار گام یا مرحله می باشد: شناسایی عوامل موثر بر تحلیل روند شکل‌گیری داعش در عراق و سوریه؛ شناسایی پیشران‌ها و بازیگران؛ شناسایی عدم قطعیت‌ها؛ نگارش سناریوهای آینده داعش در عراق و سوریه بر اساس روش سناریونویسی جمیز دیتور

۱-۱- شناسایی عوامل موثر بر تحلیل روند شکل‌گیری داعش در عراق و سوریه

تجاوز یک جانبه ایالات متحده به عراق آتش خشم جوامع اسلامی را شعله‌ور کرد. در روند واکنش توده‌های مسلمان و عرب خاورمیانه، بسیاری از مسلمانان میانه‌رو به افراطی‌گرایی گرایش یافتند. ابومصعب زرقاوی اردونی تبار از جمله افرادی بود که در سال ۲۰۰۳ میلادی وارد عراق شد، زرقاوی با روحیه رهبری که در خود می‌دید، گروهی متشکل از حامیان خویش تشکیل داد و نام *جماعت التوحید و الجهاد* را بر آن گذاشت که به شاخه اصلی القاعده در عراق مبدل شد. زرقاوی در آغاز اقدامات خود در عراق اعلام کرد که: «جرقه تا به اینجا در عراق روشن شده است و آتش آن زبانه خواهد کشید-به اذن خدا- تا زمانی که ارتش جنگهای صلیبی را در دابق بسوزاند» (عباس‌زاده و نخعی، ۱۳۹۸: ۴۲).

در اگوست ۲۰۰۳ نیروهای زرقاوی یک مرکز سازمان ملل متحد و سفارت اردن در بغداد را مورد حمله قرار دادند و در پایان ماه اوت همان سال طی یک عملیات بمب‌گذاری علیه شیعیان در حرم امام علی (ع) در نجف ۹۵ نفر از جمله آیت الله حکیم یکی از روحانیون سرشناس و محبوب تشیع را به شهادت رساندند (Stern And Berger, 2015:3). موفقیت زرقاوی در میان جنگجویان خارجی باعث گردید اکثر آنها خواهان پیوستن به گروه او باشند. با بیشتر شدن عده جنگجویان خارجی نیاز زرقاوی به منابع مالی افزایش پیدا کرد. پس از ۸ ماه مذاکره با بن‌لادن و پذیرفتن بعضی شرایط بیعت خود را با القاعده اعلام نمود (Azoulay, 2015:14). و در اکتبر سال ۲۰۰۴ میلادی پس از اتحاد با القاعده زرقاوی گروه القاعده الجهاد فی بلاد الرافدین یا قاعده جهاد در سرزمین دجله و فرات را تأسیس کرد (Barrett, 2014:11).

با پایان انتخابات سال ۲۰۰۵ میلادی و پیروزی شیعیان در این انتخابات جبهه‌ای از نیروهایی که

خود را وطنی - قومی و اسلامی می‌دانستند، پدیدآمد. گروههای نظامی چون: مناصران اهل سنت، ارتش محمد (ص)، حرکت اسلامی مجاهدین عراق، سپاه عمر و از این قبیل، یکی بعد از دیگری در صحنه عراق ظاهر شدند. وجه مشترک همه این گروهها، نوعی پیوستگی به تفکرات سلفی و قومی بود (موجانی، ۱۳۹۴: ۱۰۶). در همین راستا در ژانویه سال ۲۰۰۶ سازمان القاعده *الجهاد فی بلاد الرافدین* یا *قاعده جهاد در سرزمین دجله و فرات* به سرکردگی زرقاوی با گروه‌های به اصطلاح جهادی و سلفی کوچک‌تر ادغام شد تا *مجلس شورای مجاهدین* مهم‌ترین جریان سیاسی این دوران، از دل این جمعیت‌ها بیرون آمد که خواهان ایجاد کشور اسلامی عراق شد (ربیعی فرو ابراهیم نژاد، ۱۳۹۴: ۹۱-۸۹).

پس از کشته شدن زرقاوی، ابو عمر البغدادی جانشین وی پس از بر عهده گرفتن ریاست مجلس شورای مجاهدین در بیانیه‌ای از مسلمانان می‌خواهد که مبارزه را ادامه دهند. به دنبال صدور این بیانیه مجلس شورای مجاهدین با انتشار بیانیه‌ای به طور رسمی تشکیل و موجودیت *دوله الاسلامیه العراق* یا *دولت اسلامی عراق* را اعلام کرد؛ و بعقوبه محل کشته شدن زرقاوی به عنوان پایتخت حکومت تعیین شد (غفاری و علیزاده، ۱۳۹۳: ۹۵). بعد از مرگ زرقاوی این گروه از سالهای ۲۰۰۶ تا ۲۰۱۰ به شدت ضعیف شد تا آن جا که ۳۴ تن از سران ارشد این گروه تروریستی به هلاکت رسیده و یا دستگیر شدند، نیروهای امریکایی در آوریل ۲۰۱۰ ابو عمر بغدادی و معاونش المهاجر را به قتل رساندند. اسامه بن لادن رهبر سابق القاعده بلافاصله ابو بکر بغدادی را که تازه از زندان آمریکاییها آزاد شده بود، به عنوان رهبر جدید این گروه انتخاب کرد (نورانی، ۱۳۹۴: ۴۱).

پس از بالاگرفتن بحران در سوریه و تشکیل جبهه النصره در این کشور به دست عناصر القاعده، ابو بکر البغدادی در آوریل ۲۰۱۳ اعلام کرد که این سازمان با شاخه‌ای از جبهه النصره در سوریه متحد شده و دولت اسلامی عراق و شام را تأسیس کرده است (Daesh, Issue 2, 2013: 29). از این به بعد گروه داعش وارد مرحله جدیدی از جنگ با سلاح‌های سنگین و تخریب گسترده شهرها و روستاها شد تا اینکه در ۱۰ ژوئن ۲۰۱۴ شهر موصل را اشغال کردند و دوران خلافت اسلامی عراق و شام آغاز شد و تا سال ۲۰۱۷ ادامه داشت (Koohtan, 2017: 94).

در روند شکل‌گیری داعش عوامل کلیدی متعددی نقش تأثیرگذار داشته‌اند. برخی بر این عقیده هستند که داعش به طور ناگهانی و از هیچ به وجود آمده است. مسلماً این گروه به صورت خطی رشد پیدا نکرده است. در حقیقت داعش محصول ویژه شرایط زمان خود مانند حمله آمریکا به عراق،

جنگ داخلی سوریه، انقلاب‌های عربی و مدرنیته می‌باشد (Oosterveld and Bloem, 2017:5)؛ بنابراین عوامل مختلفی بر روند شکل‌گیری داعش بین سالهای ۲۰۱۰-۲۰۰۰ میلادی در عراق و سوریه نقش کلیدی و موثر و یا حتی شگفتی‌ساز داشته‌اند. برای شناسایی این عوامل از ابزارها و روش‌های کیفی همچون روش دلفی، اجماع، طوفان مغزی و استفاده از نظر خبرگان استفاده می‌شود. در این پژوهش برای شناسایی این عوامل حدود چهار مقاله علمی-پژوهشی از فصلنامه‌های مختلف بین سالهای ۱۳۹۸-۱۳۹۳ که به بررسی علل شکل‌گیری داعش پرداخته‌اند با استفاده از روش تحلیل مضمون مورد مطالعه قرار گرفت؛ که نتیجه این مطالعه در جدول زیر آورده شده است.

جدول شماره ۱- شناسایی و برون‌یابی عوامل موثر تحلیل بر روند شکل‌گیری داعش

ردیف	عنوان فصلنامه	تاریخ	نویسنده	عنوان مقاله	پیشران ها و عوامل موثر
۱	پژوهشهای سیاسی جهان اسلام	پاییز ۹۸	عباس زاده و نخعی	بررسی شکل‌گیری داعش با نظریه پسا بین الملل	مدرنیته، ناسیونالیسم و هویت
۲	پژوهشهای سیاسی جهان اسلام	تابستان ۹۸	نبوی و اعتضادالسلطنه	داعش و مدرنیسم ارتجاعی	مدرنیته و ناسیونالیسم ناقص
۳	پژوهشهای سیاسی جهان اسلام	تابستان ۹۸	خسروی و زارعی	جایگاه داعش در امنیتی شدن سیاست خارجی ایران	رقابت‌های منطقه‌ای
۴	پژوهشهای سیاسی جهان اسلام	زمستان ۹۷	ستوده و کیانی	تأثیر منازعات داخلی سوریه و عراق بر امنیت ملی	رقابت‌های منطقه‌ای- منازعات فرقه‌ای
۵	پژوهشهای سیاسی جهان اسلام	زمستان ۹۷	زارعی و موسوی	واکای شکل‌گیری داعش از منظر تروریسم پسا مدرن	جهانی شدن- تضعیف دولت مرکزی
۶	پژوهشهای سیاسی جهان اسلام	تابستان ۹۷	مردای و شایگان و نویدنیا	تبیین جامعه‌شناختی پیوستن پیکار جویان به داعش	اقتصادی، م منازعات فرقه‌ای، هویتی
۷	پژوهشهای سیاسی جهان اسلام	بهار ۹۷	گرشاسبی و کریمی	کودکان داعش	ایدئولوژی و هویت
۸	پژوهشهای سیاسی جهان اسلام	زمستان ۹۶	قیاسوندی و ترکشوند	آمریکا، جنگ‌های نیابتی و امنیت خاورمیانه	رقابت‌های منطقه‌ای
۹	پژوهشهای سیاسی جهان اسلام	زمستان ۹۶	علی پور و قیطاسی	آینده‌پژوهی بحران سیاسی- امنیتی سوریه	رقابت‌های منطقه‌ای- منازعات فرقه‌ای
۱۰	پژوهشهای سیاسی جهان اسلام	پاییز ۹۶	امیری	تأثیر شکنندگی دولت سوریه در تعاملات خاورمیانه	رقابت‌های منطقه‌ای- منازعات فرقه‌ای

ادامه جدول شماره ۱- شناسایی و برون‌یابی عوامل موثر تحلیل بر روند شکل‌گیری داعش

ردیف	عنوان فصلنامه	تاریخ	نویسنده	عنوان مقاله	پیشران ها و عوامل موثر
۱۱	پژوهشهای سیاسی جهان اسلام	تابستان ۹۶	شکری و فهیمی	واکنش غرب به تحولات شیعه و راه مقابله با آن	رقابت‌های منطقه‌ای
۱۲	پژوهشهای سیاسی جهان اسلام	تابستان ۹۶	خلیلی‌نژاد و دهشیار	بحران سوریه و امنیت ملی ترکیه	منازعات فرقه‌ای
۱۳	پژوهشهای سیاسی جهان اسلام	تابستان ۹۶	ذوالفقاری و عمرانی	تاثیر ظهور داعش بر امنیت ایران	رقابت‌های منطقه‌ای - منازعات فرقه‌ای
۱۴	پژوهشهای سیاسی جهان اسلام	زمستان ۹۵	واعظی و شیبانی و یاری	واکوی خاستگاه جهاد ابتدایی مطالعه موردی: داعش	جهادگرایی و ایدئولوژی
۱۵	پژوهشهای سیاسی جهان اسلام	زمستان ۹۵	هراتی و قاسمی	وجهه تمایز نهضت‌های انقلابی با افراطی	تضییف دولت مرکزی
۱۶	پژوهشهای سیاسی جهان اسلام	پاییز ۹۵	زنگنه و حمیدی	بازکاوی روانشناختی داعش	ایدئولوژی
۱۷	پژوهشهای سیاسی جهان اسلام	تابستان ۹۵	طالبی و زرین	ظهور داعش و دگرذیسی در رفتار کردها	تضییف دولت مرکزی
۱۸	پژوهشهای سیاسی جهان اسلام	بهار ۹۵	کرم زادی	سلفی‌گری و آینده ثابت سیاسی در خاورمیانه	رقابت منطقه‌ای - منازعات فرقه‌ای - بهار عربی
۱۹	پژوهشهای سیاسی جهان اسلام	بهار ۹۴	صالحی و مردای	پیامدهای ظهور داعش بر خاورمیانه	تضییف دولت مرکزی - رقابت منطقه‌ای
۲۰	سیاست	بهار ۹۸	جمشیدی و داوند	تحلیل آینده پژوهانه از قدرت و نفوذ داعش	راهبرد غرب در قبال اسلام
۲۱	سیاست	زمستان ۹۷	حسین خانی	نوسلفی‌گری و روند الگوی تهدیدهای منطقه‌ای	رقابت‌های منطقه‌ای - منازعات فرقه‌ای
۲۲	سیاست	زمستان ۹۷	حیدری و نخعی	بررسی داعش با روش اسپریگنز	ایدئولوژی
۲۳	سیاست	پاییز ۹۷	آل غفور و صادقیان	مدرنیته جهانی شدن و پدیده تروریسم	مدرنیته و جهانی شدن
۲۴	سیاست	بهار ۹۶	کولایی و اکبری	دولت شکننده در عراق و امنیت زنان	تضییف دولت مرکزی
۲۵	سیاست	پاییز ۹۶	بصیری و سالدورگر	بررسی علل و عوامل شکستگی داعش	رقابت‌های منطقه‌ای - منازعات فرقه‌ای

ادامه جدول شماره ۱- شناسایی و برون یابی عوامل موثر تحلیل بر روند شکل گیری داعش

ردیف	عنوان فصلنامه	تاریخ	نویسنده	عنوان مقاله	پیشران ها و عوامل موثر
۲۶	مطالعات سیاسی جهان اسلام	تابستان ۹۸	پیرانی و کاظمی	محرومیت و فرسایش حاکمیت ملی در عراق	تضعیف قدرت - منازعات فرقه‌ای - اقتصاد
۲۷	مطالعات سیاسی جهان اسلام	پاییز ۹۷	جمشیدی و محسنی	تبیین چرایی انتخاب کشورهای هدف از طرف داعش	تضعیف قدرت - منازعات فرقه‌ای - اقتصاد
۲۸	مطالعات سیاسی جهان اسلام	زمستان ۹۴	دولت آبادی و نوروزی	کاستی‌های امنیت در عراق و قدرت یابی داعش	تضعیف قدرت مرکزی - منازعات فرقه‌ای
۲۹	مطالعات سیاسی جهان اسلام	پاییز ۹۳	غفاری و علیزاده	مؤلفه‌های فرهنگ سیاسی جریان سلفی تکفیری	ایدئولوژی
۳۰	علوم سیاسی	پاییز ۹۶	نصر و حاتمی و مسعودی	گسترش جریان‌های سلفی‌گیری در عراق و سوریه	ایدئولوژی
۳۱	علوم سیاسی	بهار ۹۶	میراحمدی و مرزه	جریان‌های فکری سیاسی اسلامی عراق پس از ۲۰۰۳	منازعات فرقه‌ای - مدرنیته
۳۲	علوم سیاسی	بهار ۹۶	فراتی	ایدئولوژی تکفیر، سرنوشت و راهبرد مواجهه با آن	ایدئولوژی - مدرنیته
۳۳	علوم سیاسی	تابستان ۹۵	ناوشکی و احمدیان	عوامل قدرت یابی داعش در عراق	تضعیف دولت مرکزی - رقابت منطقه‌ای
۳۴	علوم سیاسی	تابستان ۹۵	رحیمی و شیخ سرابی	خشونت نمادین در فرا روایت غربی بنیادگرایی اسلامی	هویت و مدرنیته
۳۵	علوم سیاسی	زمستان ۹۲	شیخ احمد و بهاری	بررسی ایدئولوژی گروه تکفیری - وهابی (داعش)	ایدئولوژی
۳۶	سیاست جهانی	پاییز ۹۵	دهشیار	گسل‌های هویتی و اقتصاد سیاسی گروه داعش	منازعات فرقه‌ای - منابع مالی
۳۷	سیاست جهانی	زمستان ۹۴	سید امیر نیاکوئی	بررسی عوامل گسترش جریان‌های تکفیری	رقابت‌های منطقه‌ای - منازعات فرقه‌ای
۳۸	پژوهشهای راهبردی سیاست	تابستان ۹۸	زاهد غفاری و فتحی	مطالعه و نقد جایگاه مفهوم جهاد در داعش	جهاد گرایی
۳۹	پژوهشهای راهبردی سیاست	تابستان ۹۷	حاج یوسفی و جنیدی	گفتمان مبارزه با تروریسم و ظهور و قدرت یابی داعش	هویت
۴۰	مطالعات راهبردی	تابستان ۹۷	عطار و سعیدی و ثانی	تحلیل نهادهای دولتهای ورشکسته در خاورمیانه	تضعیف دولت مرکزی - منازعات فرقه‌ای

(منبع: محقق ساخته)

چنانچه در جدول فوق مشاهده می‌شود عوامل موثر بر روند شکل‌گیری داعش را شامل عوامل داخلی در دو کشور عراق و سوریه، عوامل منطقه‌ای و ایدئولوژی گروه تکفیری می‌شود. این عوامل شامل شکاف‌های مذهبی و فرقه‌ای، ضعف حکومت مرکزی و اقتصادی در دو کشور عراق و سوریه می‌شود.

۱-۱-۱- شکاف‌های فرقه‌ای و مذهبی در عراق و سوریه

جوامع با توجه به مسائلی مانند تقسیم کار اجتماعی، مذهب، تبار، نژاد و غیره دچار اختلاف می‌شوند؛ بنابراین هیچ جامعه‌ای را نمی‌توان یافت که فاقد شکاف و یا تنها دارای یک شکاف اجتماعی باشد؛ اما ممکن است هر یک از آنها بر حسب عوامل گوناگون در یک زمان فعال یا غیر فعال باشند. از نظر شیوه صورت‌بندی و ترکیب، شکاف‌های اجتماعی ممکن است یکدیگر را تقویت کنند و یا بر روی هم بار شوند این صورت‌بندی را «شکاف‌های متراکم» می‌خوانند و ممکن است شکاف‌های اجتماعی یکدیگر را تضعیف کنند که در این صورت «شکاف‌های متقاطع» نامیده می‌شوند. وقتی شکاف‌های اجتماعی متراکم باشند اغلب جامعه دو قطبی می‌شود و پتانسیل کشمکش اجتماعی افزایش می‌یابد. بر عکس وقتی شکاف‌های اجتماعی یکدیگر را قطع کنند، با توجه به افزایش نقاط مشترک گروه‌بندی‌های اجتماعی زمینه‌ساز منازعه اجتماعی کاهش می‌یابد (بشیریه، ۱۳۸۳: ۱۰۳-۱۰۰). یکی از عوامل جدی و موثر در شکل‌گیری داعش در عراق و سوریه مربوط به شکاف‌های اجتماعی و منازعات قومی-مذهبی می‌باشد.

یکی از شکاف‌های اجتماعی اصلی در عراق مربوط به اکثریت شیعه و اقلیت اهل سنت می‌باشد، این شکاف در اولین انتخابات بعد سقوط صدام خود را نشان داد، در ۳۰ ژانویه ۲۰۰۵ انتخابات مجلس ملی انتقالی و ۱۸ شورای استانی و مجلس منطقه کردستان برگزار گردید به طوری که این انتخابات از سوی اهل سنت تحریم گردید. با این حال اهل سنت عراق برای تقویت موقعیت و جایگاه خود و نیز اصلاح قانون اساسی در ۱۵ دسامبر ۲۰۰۵ میلادی در انتخابات دولت برای یک دوره چهارساله شرکت نمودند، اما در نهایت نوری‌الملکی برنده انتخابات گردید و در ۲۰ مه ۲۰۰۶ کابینه را تشکیل داد (Naylor, 2009: 43-47).

در سال ۲۰۱۴، هم‌زمان با ماه‌های پایانی حکومت نوری‌الملکی و انتخابات پارلمانی برای بار سوم، بسیاری از مخالفان مالکی (اعم از شیعه و سنی) حاضر نبودند نخست‌وزیری مجدد مالکی را

بپذیرند. همین امر موجب شد بحران سیاسی در عراق ایجاد شود (ابراهیم‌نژاد، ۱۳۹۴: ۳۴)؛ بنابراین می‌توان گفت به دلیل سهم‌خواهی گروه‌ها و جریان‌های قومی و مذهبی از دولت، صحنه‌ی سیاسی عراق همواره شاهد تنش‌های سیاسی بوده است (زارعان، ۱۳۹۴: ۳۵). این تنش‌ها و اختلافات، بسترهای مناسبی را برای بهره‌برداری داعش و گسترش نفوذ و تسلط آن به خصوص در مناطق سنی- نشین عراق ایجاد کرده است (مبینی و آجیلی، ۱۳۹۳: ۱۲۷).

بافت جامعه سوریه نیز بیشتر عشیره‌ای است و دچار شکاف‌های طایفه‌ای و قومیتی و ترکیب نامتجانس جمعیتی است. ریشه اصلی بحران جمعیتی این کشور به این واقعیت بر می‌گردد که از اقوام و طایفه‌های مختلف تشکیل شده است (آجورلو، ۱۳۹۰: ۵۹)؛ بنابراین تعداد اقوام و مذاهب در سوریه از جمله مسائلی هستند که به طور بالقوه پتانسیل تبدیل شدن به یک موج اعتراضی را در خود ایجاد کرده‌اند. به عبارت بهتر شکاف‌های طایفه‌ای و قومیتی در صورتی که به طور صحیح مدیریت نشوند و نیز این شکاف‌ها با یکدیگر هم‌عرض شوند، از کنترل دولت خارج شده و یکپارچگی ملی کشور را به شدت تهدید می‌کند. در همین زمینه باید اشاره کرد که حاکمیت اقلیت علوی خاندان اسد بر اکثریت مردم سنی مذهب بیش از هر عامل دیگر، شکاف‌های طایفه‌ای و قومیتی درون سوریه را تشدید کرده است (صادقی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۱۳)؛ بنابراین با توجه نوع ترکیب اجتماعی دو کشور عراق و سوریه شکاف‌های اجتماعی در این دو کشور از نوع شکاف متراکم می‌باشد؛ که در صورت بروز تنش، فعال شده و به سرعت به سمت دو قطبی شدن جامعه سوق پیدا می‌کند.

۱-۱-۲- ضعف حکومت مرکزی در عراق و سوریه

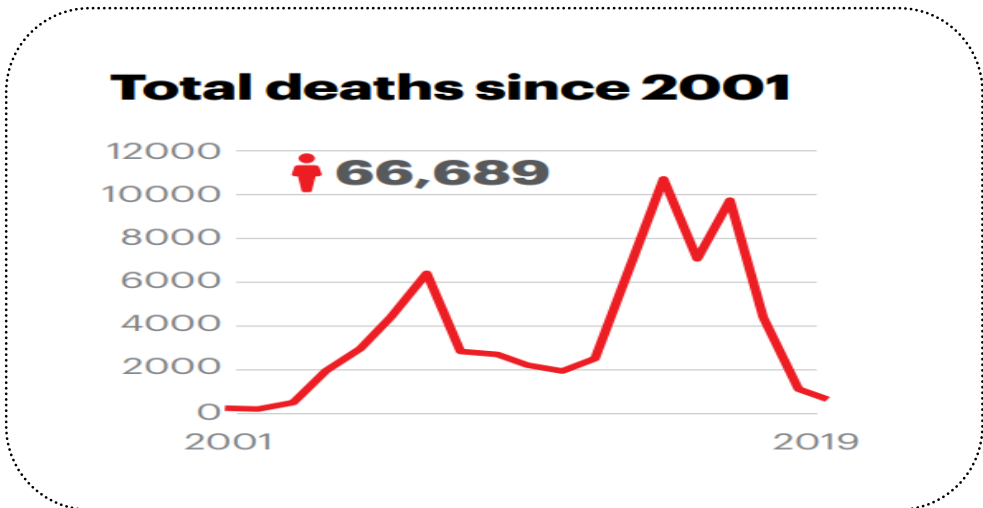
هیچ منطقه‌ای از جهان به اندازه خاورمیانه با منازعه روبه‌رو نبوده است. به گفته بری بوزان «خاورمیانه ساختاری همواره کشمکش‌زا» دارد. وجود این منازعات زمینه بروز دولت‌های ورشکسته در خاورمیانه را ایجاد کرده است (نورمحمدی و حیدری، ۱۳۹۹: ۳۳۱)؛ بنابراین از دیگر عوامل کلیدی در شکل‌گیری داعش در عراق و سوریه ضعف حکومت مرکزی در این دو کشور می‌باشد. بعد از منحل کردن ارتش عراق توسط آمریکاییها، به مدت یک سال عراق تقریباً فاقد حکومت مرکزی و ارتش بود و از سوی آمریکایی‌ها مدیریت می‌شد (ناوشکی و احمدیان، ۱۳۹۴: ۵۲). ناکارآمدی ارتش آمریکا در اجرای کنترل و بازرسی، غارت و چپاول گسترده‌ای عراق را فرا گرفت، نارضایتی بین افراد جوان بیکار به دلیل انحلال ارتش افزایش یافت و با افزایش فرقه‌گرایی در عراق صدها هزار تن کشته

و میلیون‌ها عراقی آواره شدند (Mossallanejad, 2016: 7). آن گونه که پل برمر از آن دوران گزارش داد: «مسلمانان وهابی داشتند از عربستان سعودی به عراق رخنه و با بعثی‌های سابق پیوند برقرار می‌کردند و این ارتباط اغلب در مساجد صورت می‌گرفت (موجانی، ۱۳۹۴: ۱۰۴). یکی از مصوبات جنجال برانگیز در زمان نورالمالکی، قانون پاکسازی حزب بعث بود که سرانجام پس از ماه‌ها بلا تکلیفی در ژانویه ۲۰۰۸ به تصویب رسید و به عنوان یک نقطه عطف در نظر گرفته شود. (Naylor, 2009: 43-47)

انحلال ارتش و در کنار آن حزب بعث باعث بیکاری بسیاری از ارتشی‌ها و اعضای حزب بعث گردید. همین عامل باعث جذب آنها توسط گروه‌های تکفیری گردید. سمیر عبد محمد الخلیفای معروف به حجی بکری، یکی از هزاران بعثی در این مجموعه بود. سرهنگ سابق سرویس اطلاعاتی دفاع هوایی ارتش عراق بود تا زمان انحلال واحد مربوطه در سال ۲۰۰۳ به پیشنهاد پل برمر در ارتش مشغول خدمت بود، اما پس از آنکه از ادامه همکاری با ارتش باز ماند، مخفیانه با ابومصعب زرقاوی مرتبط شد و همکاری خود را گروه‌های افراطی آغاز کرد (مصطفی، ۱۳۹۴: ۵۷). البته تکفیری‌ها برای برای پیوستن به آنها دو شرط قرار دادند: اول حفظ سه جزء از قرآن کریم و دوم شرکت در یک آزمون عقیدتی تا به واسطه آن مخالفت و براءت آنها نسبت به حزب بعث ثابت شود (ابراهیم‌نژاد، ۱۳۹۴: ۲۸).

با ورود افرادی همچون حجی بکری، مجلس شورای مجاهدین به رهبری ابو عمر البغدادی توانست به سرعت جوخه‌هایی متنوع از ترور و دهشت‌آفرینی سامان دهد. مشهورترین مدیر عملیات دهشت افکنی در آن دوران گروه زرقاوی بود (موجانی، ۱۳۹۴: ۱۰۶). تعداد حملات تروریستی در عراق به حدی بود که روزانه به طور متوسط بین ۵ تا ۱۲۰ نفر قربانی می‌گرفت. بر اساس گزارش فهرست تروریسم جهانی در سال ۲۰۱۴ از سال ۲۰۰۲ تا سال ۲۰۰۷ پس از به قدرت رسیدن شیعیان روند حملات تروریستی در عراق رو به افزایش بوده است؛ اما سپس از سال ۲۰۰۷ تا ۲۰۱۳ روند حملات سیر نزولی داشته است ولی از سال ۲۰۱۴ بعد از انتخابات شدن نوری المالکی به نخست‌وزیری برای مرتبه سوم با حمله داعش به عراق و تصرف موصل به دست داعش حملات تروریستی به شدت سیر صعودی پیدا می‌کند به طوری که عراق در رتبه اول فهرست تروریسم در سال ۲۰۱۴ قرار گرفت (Global Terrorism index, 2014: 16). ولی بعد از شکست داعش حملات تروریسمی

سیر نزولی پیدا می‌کند. بنا بر گزارش موسسه اقتصادی و صلح، کشور عراق در سال ۲۰۱۹ در رتبه دوم فهرست تروریسم قرار گرفته است.

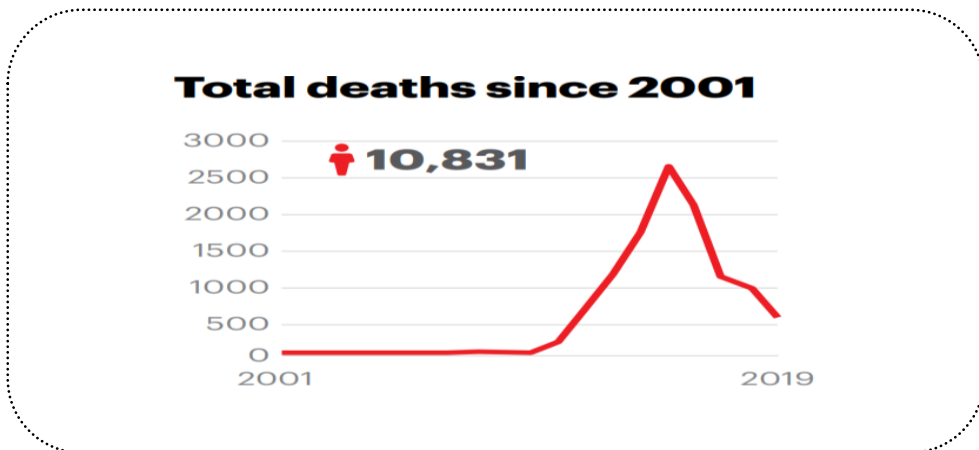

شکل شماره ۲- جایگاه عراق در فهرست رتبه بندی تروریسم در سال ۲۰۱۹

(Global Terrorism index, 2020: 20)

سوریه نیز تا قبل از شروع بحران و جنگ داخلی یکی از کشورهای امن خاورمیانه به شمار می‌رفت اما نظام سیاسی سوریه نتوانست اعتراضات مردمی در شهر درعا را که در ابتدای سال ۲۰۱۰ رخ داده بود، به خوبی مدیریت کند و این اعتراضات به سرعت به شهرهای مختلف سوریه سرایت پیدا کرد و مشروعیت سیاسی نظام سوریه را تحت تأثیر قرار داد. ماهیت اعتراضات مردمی در مدت زمان کوتاهی از مدنی به مسلحانه و خشونت آمیز تغییر پیدا کرد و بحران سیاسی به بحران امنیتی تبدیل شد (زارعان، ۱۳۹۴: ۳۴). بعد از سال ۲۰۱۱ به دلیل جنگ داخلی و تضعیف دولت مرکزی و فروپاشی سازمان‌های اطلاعاتی و امنیتی و ناکارآمدی ارتش، خشونت تمام سوریه را فرا گرفت در نتیجه آن صدها هزار تن کشته و میلیون‌ها نفر آواره شدند، بنا بر گزارش موسسه اقتصادی و صلح، کشور سوریه در رتبه پنجم فهرست تروریسم در سال ۲۰۱۴ قرار گرفت (Global Terrorism index, 2014: 20). بر اساس گزارش همین موسسه بعد از شکست داعش اگر چه از شدت حملات در سوریه کاسته شد اما در فهرست تروریسم در سال ۲۰۱۹ در رتبه چهارم قرار گرفته است.

شکل شماره ۳- جایگاه سوریه در فهرست تروریسم در سال ۲۰۱۹

(Global Terrorism index, 2020: 22)

۱-۱-۳- رقابت منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای

با سقوط صدام شیعیان عراق نه تنها از سلطه رژیم سرکوبگر عراق رها گشتند، بلکه قدرت سیاسی این کشور را نیز در اختیار گرفتند. این مسئله به نگرانی در جهان سنی دامن زد که ائتلافی میان شیعیان رها شده عراق با شیعیان در ایران در حال شکل‌گیری است (Helfont, 2009: 287). همین عامل سبب شد که کشورهای سنی منطقه بخصوص عربستان سعودی از هر ابزار و وسیله‌ای برای محدود ساختن نفوذ و قدرت ایران در منطقه استفاده نمایند. ویژگی شیعه ستیزی گروه‌های تفکیری باعث گردید این گروه‌ها به عنوان ابزاری در دست کشورهای سنی منطقه برای جلوگیری از قدرت گرفتن ایران در عراق و سوریه مورد استفاده قرار گیرد. به نظر می‌رسد دست کم انتقادهایی که وزیر امور خارجه عربستان از نخست وزیر عراق، نوری المالکی، در اوایل تابستان ۲۰۱۴ کرد نشانه‌هایی از مواضع عربستان در خصوص ظهور القاعده در عراق و شام بود که با عنوان داعش و جبهه النصره فعالیت می‌کنند. عربستان منافع تاکتیکی در ظهور داعش و جبهه النصره دارد و از اینکه ظهور القاعده در عراق فشارها را بر نوری المالکی افزایش می‌داد و در سوریه نیز بر فشارها بر اسد می‌افزود، منتفع شده است (ستوده و کیانی، ۱۳۹۷: ۱۶۷). حضور آمریکا و کشورهای غربی در جهت منافع خود در منطقه رقابت بین کشورهای منطقه را پیچیده کرده است؛ اما کشورهای غربی بخصوص

آمریکا در این رقابت متحد عربستان به شمار می‌آیند.

۱-۱-۴- انقلاب‌های عربی

در سال ۲۰۱۰ دامنه اعتراضات سیاسی که از تونس، مصر، یمن و لیبی آغاز شده بود، به کشور سوریه رسید. این اعتراضات که در ابتدا بصورت آرام و صلح‌آمیز برگزار می‌شود، به دلیل دخالت ارتش و حزب بحث و نیز دخالت دولتهای منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای سوریه را به سمت جنگ داخلی سوق داد. طولانی شدن بحران سوریه و اختلافات عمیق در گروه‌های معارض منجر تضعیف دولت مرکزی سوریه و کنترل بر مرزهای خود گردید و زمینه هجرت تکفیری‌ها از عراق به سوریه را محیا کرد. این گروه تأثیر بسزایی در شورآفرینی و احیای روحیه نبرد ضد حکومت سوریه داشتند و اولین هسته‌های مخفی در حمایت از دولت اسلامی عراق را تشکیل دادند. عناصر دولت اسلامی عراق نبرد در برابر ارتش سوریه را آغاز کردند و حضور نظامی این گروه در شرق سوریه (که شبیه موصل و تکریت در غرب عراق است) ادامه یافت. با گذشت زمان، حضور عناصر تکفیری و عناصر دولت اسلامی عراق عاملی برای ضعف ارتش سوریه شد (اشرف و السمیری، ۱۳۹۴: ۸۵).

۱-۱-۵- آرمان خواهی و عصیبت‌گرایی گروه داعش

پس از شکل‌گیری داعش، این گروه تعریف جدیدی از هویت ارائه کرد. براساس این تعریف، هرکس با «ما» باشد، مسلمان واقعی است و «خودی» محسوب می‌شود و هر کس با «ما» نباشد، «غیرخودی» و غیر مسلمان است. به طور کلی از نظر داعش افراد و مذاهب باید یا به جهان کفر تعلق داشته باشند یا به جهان ایمان و در نتیجه، منطقه خاکستری نه برای مذاهب و نه برای افراد وجود ندارد (Dabiq, Issue 7, 2015: 57). داعش با اقدامی همچون اجرای احکام مبتنی بر شریعت اسلامی، ایجاد نظام تفتیش عقاید خاص خود و ضرب سکه به سبک فرمانروایان دوره خلافت اسلامی، قصد احیای آنچه دولت اسلامی می‌نامد را در سوریه و عراق داشت (نویدی‌نیا و گودرزی، ۱۳۹۸: ۷). این گروه عواملی همچون مدرنیته، ناسیونالیسم، رافضی‌گری و بدعت و انحراف از دین اسلام را علل بحران معاصر و عقب افتادگی مسلمانان می‌داند و راه غلبه بر این بحران را در بازگشت به گذشته و احیای خلافت اسلامی به سبک و سیاق خلفای راشدین می‌داند (حیدری و نخعی، ۱۳۹۷: ۹۰۷). چنانچه رهبر این گروه در مسجد جامع شهر موصل به مانند خلفای عباسی ملبس به لباس و دستار سیاه، با بیان می‌کند: «ای مسلمانان جهان، بشارت و مژدگانی باد بر شما، به فضل خداوند امروز یک

دولت و خلافت دارید که شما را به عزت، قدرت، حقوق و رهبری بر می‌گرداند» (Daesh, Issue 7, 2014: 71).

۱-۲- شناسایی پیشران‌ها و بازیگران در آینده داعش در عراق و سوریه

پیشران‌ها نیروهای بزرگ تغییر هستند پیشران‌ها این پتانسیل را دارند که صحنه را با تحول اساسی و جدی روبه رو سازد در واقع منظور از پیشران، هر چیزی است که صحنه و محیط کلان را متحول کرده و تغییر می‌دهد. در این مرحله از بین عوامل شناسایی شده موثر بر شکل‌گیری داعش، عواملی که ممکن است بیشترین تاثیر و نقش در روند شکل‌گیری مجدد در آینده را داشته باشند را استخراج می‌کنیم. با بررسی جدول مقالات علمی- پژوهشی مورد نظر مشاهده می‌شود که عوامل منازعات مذهبی و فرقه‌ای، رقابت‌های منطقه‌ای و قدرت حکومت مرکزی بیشترین فراوانی را دارند. بنابراین به عنوان پیشران و موتور محرک در آینده‌های احتمالی داعش می‌تواند نقش موثری را داشته باشند؛ و عوامل موثر دیگر در رده های بعدی قرار دارند.

جدول شماره ۲- پیشرانهای آینده داعش و فراوانی آنها

عامل تاثیرگذار	منازعات فرقه‌ای	رقابت‌های منطقه‌ای	تضعیف دولت مرکزی	آرمان داعش	مدرنیته	هویت	اقتصاد	ناسیونالیسم	جهانی شدن	بهار عربی	منابع مالی	راهبرد غرب
فراوانی	۱۶	۱۳	۱۰	۹	۶	۵	۳	۲	۲	۱	۱	۱

(منبع: محقق ساخته)

بازیگران و کنشگرانی که در روند شکل‌گیری داعش به صورت مستقیم و یا غیر مستقیم نقش داشته‌اند شامل دوگروه بازیگران داخلی در دو کشور عراق و سوریه و بازیگران خارجی منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای تقسیم کرد. بازیگران داخلی به طور عمده شامل شیعیان و اهل سنت می‌باشند؛ و بازیگران خارجی شامل کشورهای منطقه خلیج فارس همچون عربستان و ایران و بازیگران فرامنطقه‌ای شامل کشورهای غربی و در راس آنها آمریکا می‌باشد؛ که هر کدام از این کشورها سیاست خاص خود را در عراق و سوریه دنبال می‌کنند.

۱-۳- شناسایی عدم قطعیت‌ها

عدم قطعیت را می‌توان معادل پیش‌بینی ناپذیری در نظر گرفت. اگر رویداد حتی با احتمال نه چندان زیاد قابل پیش‌بینی است، دیگر عدم قطعیت به شمار نمی‌آید. عدم قطعیت‌ها با استفاده از

پیشران‌ها مشخص می‌شوند. همان گونه که قطعیت یک رویداد در آینده کاملاً ذهنی است، عدم قطعیت هم کاملاً ذهنی است. در این گام باید تمام پیشران‌ها که پیش از این از نظر قدرت اثرگذاری رتبه‌بندی شده بودند از نظر قطعیت هم رتبه‌بندی شوند (پدارم و احمدیان، ۱۳۹۴: ۱۸۷). در بین پیشران‌هایی شناسایی شده در آینده داعش در عراق و سوریه هر سه پیشران منازعات مذهبی و فرقه‌ای، رقابت‌های منطقه‌ای و قدرت حکومت مرکزی با عدم قطعیت همراه هستند. چنانچه منازعات مذهبی و فرقه‌ای غیر قابل پیش‌بینی و تابع سیاست‌گذاری‌های داخلی است. تصویب قانون اخراج اعضاء حزب بعث از ادارات دولتی و ارتش و یا نخست‌وزیری نوری الملکی در مرتبه سوم تاثیر بسیار زیادی در افزایش منازعات مذهبی و فرقه‌ای در عراق داشت. رقابت‌های منطقه‌ای نیز غیر قابل پیش‌بینی و تابع منافع کشورها است که ممکن است تغییر کند. در مجموع می‌توان گفت در بین سه عامل فوق منازعات فرقه‌ای و مذهبی و رقابت‌های منطقه‌ای عدم قطعیت اصلی هستند و عامل قدرت حکومت مرکزی عدم قطعیت کمکی محسوب می‌شود.

۱-۴- نگارش سناریوهای آینده داعش در عراق و سوریه بر اساس روش سناریونویسی

جمیز دیتور

نگارش سناریو مهمترین و دشوارترین قسمت سناریونویسی است در این مرحله خلاقیت به کمک قدرت تحلیل پژوهشگر می‌آید تا بتواند بر اساس فهرستی که پیشران‌ها و کنشگران و ویژگی‌های آنها فراهم کرده است، به بیان جزئیات هر سناریو بپردازد به طوری که روایت او از مسئله باور پذیر باشد (پدارم و احمدیان، ۱۳۹۴: ۱۹۳).

با برون‌یابی و شناسایی پیشران‌ها و کنشگران اصلی و عدم قطعیت‌ها بر اساس الگوی سناریونویسی دیتور و مبتنی بر نقش سه پیشرانی که در جدول بالا بیشترین فراوانی را داشته‌اند و عدم قطعیت‌های منازعات فرقه‌ای و مذهبی و رقابت‌های منطقه‌ای اصلی چهار سناریو برای آینده داعش می‌توان بازنویسی کرد. الف- آینده مطلوب یا نابودی داعش ب- آینده نامطلوب و شکل‌گیری مجدد داعش پ- حالت بینابینی و رشد گروه‌های تکفیری داعش در عراق و سوریه ت- خارج از چهارچوب

۱-۴-۱- تصویر پایان کامل داعش در آینده: سناریوی مطلوب یا بهترین حالت ممکن

سناریوی آینده مطلوب و یا بهترین حالت ممکن، رشد مداوم و ادامه روند فعلی تا نابودی یا

تضعیف کامل داعش است. افزایش قدرت مرکزی دو کشور عراق و سوریه در جهت تقویت این سناریو یعنی جلوگیری از ظهور مجدد داعش و نابودی آن بسیار موثر می‌باشد. در این راستا در سطح داخلی، کاهش منازعات فرقه‌ای و مذهبی دو کشور، روند رو به رشد این سناریو را تقویت می‌کند. پس در مرحله اول همکاری بین گروهها و فرقه‌های مختلف به ویژه اهل سنت و تشیع در زمینه‌های مختلف اجتماعی و سیاسی و ... ضروری می‌باشد. وجود احزاب و تشکل‌های فراگیر با حضور همه اقوام و مذاهب و مد نظر قرار دادن منافع ملی بر منافع گروهی و اتحاد و همبستگی و انسجام ملی در سطوح مختلف جامعه اعم از مردم و گروههای سیاسی و اجتماعی باعث کاهش کشمکش اجتماعی و تقویت قدرت مرکزی و ملی دو کشور خواهد شد. در سطح منطقه‌ای اقدامات جمهوری اسلامی ایران برای پیشبرد این سناریو کمک و حمایت از دولت‌های عراق و سوریه به پیشنهاد و درخواست این دولت‌ها می‌باشد. در همین راستا جمهوری اسلامی پس از اعلام پایان خلافت اسلامی روابط خود با دو کشور عراق با اکثریت شیعه و سوریه با حکومت علوی را افزایش داده و با همکاری با آنها جهت مبارزه با داعش را ادامه می‌دهد و سعی می‌کند با حمایت مستشاری، قدرت حکومت مرکزی و ارتش عراق و سوریه را افزایش دهد؛ اما ادامه رشد روند فعلی در آینده با مشکل مواجه خواهد شد. چون دو پیشران و محرک پر قدرت و منازعات فرقه‌ای و مذهبی و رقابت‌های منطقه‌ای که همراه با عدم قطعیت هستند مانع همکاری ایران با دولت‌های عراق و سوریه هستند. نزدیکی هر چه بیشتر ایران به حکومت مرکزی این دو کشور موجب رنجش اهل سنت می‌شود و افزایش منازعات فرقه‌ای و مذهبی را در پی خواهد داشت؛ بنابراین ایران بایستی در روابط خود با دو کشور عراق و سوریه حساسیت‌ها و دغدغه‌های اهل سنت را در نظر داشته باشد.

علاوه بر این در سطح منطقه نیز جمهوری اسلامی می‌بایستی اقدام به تنش‌زدایی با کشورهای منطقه به خصوص عربستان و متحد آن آمریکا نماید. چون که سیاست این کشورها در قبال افزایش قدرت و نفوذ ایران در منطقه، تحریک اهل سنت و استفاده ابزاری از گروه‌های تکفیری است. عربستان سعودی به همراه دیگر کشورهای منطقه خلیج فارس از طریق تامین مالی، سلاح و تجهیزات نظامی و پشتیبانی از اعزام جهادی‌ها به عراق و سوریه نقش مهمی در تقویت این گروه داشته‌اند؛ بنابراین هرچه رقابت و تنش بین ایران و عربستان کمتر شود و روابط این دو کشور همکاری حرکت کند و یا رابطه بین ایران و آمریکا متحد اصلی عربستان نیز در منطقه به سمت تنش‌زدای سوق پیدا کند، از حمایت عربستان از گروه‌های افراطی و تکفیری کاسته می‌شود و احتمال قدرت‌گیری مجدد

گروه‌های افراطی و تکفیری همچون داعش در عراق و سوریه کاهش می‌یابد و روند فعلی در آینده نیز با دوام‌تر خواهد بود. در کنار همگرایی سیاسی، همگرایی مذهبی و نزدیکی علماء اهل سنت و تشیع، تاکید بر مشترکات مذهبی و وحدت اسلامی به جای اختلافات مذهبی در تقویت این سناریو بسیار موثر می‌باشد.

۱-۴-۲- تصویر شکل‌گیری مجدد داعش: سناریوی بدترین حالت ممکن

سناریوی آینده نامطلوب و یا بدترین حالت ممکن شکست روند فعلی و شکل‌گیری مجدد داعش و حکومت خلافت‌گرای تکفیری و ضد شیعی است. این سناریو در شرایطی تقویت خواهد شد که شکاف‌های اجتماعی در عراق و سوریه متراکم شوند و جامعه به سمت دوقطبی شدن سوق پیدا و رقابت‌های منطقه‌ای به تنش‌های داخلی دامن بزند. چنانچه ایران به روند حمایت از حکومت‌های مرکزی عراق و سوریه جهت مبارزه با نیروهای به جا مانده از داعش جهت ناپودی کامل آنها ادامه دهد؛ و همکاری‌های نظامی و مستشاری خود را با دولتهای عراق و سوریه بیش از پیش بدون در نظر گرفتن حساسیت‌های فرقه‌ای (داخل عراق و سوریه) و منطقه‌ای افزایش دهد. رقابت بین ایران و کشورهای منطقه از جمله عربستان و متحدین آن افزایش پیدا کند و از حالت تنش خارج و به جنگ و درگیری بین کشورهای منطقه کشیده شود. وقوع جنگ تضعیف حکومت‌های مرکزی منطقه را در پی خواهد داشت و باعث آزاد شدن نیروهای افراطی گریز از مرکز می‌شود و آتش‌نماها فرقه‌ای را شعله‌ورتر می‌کنند، به طوری که بسیاری از مسلمانان به سمت افراط‌گرایی کشیده می‌شوند و در نتیجه ادامه رشد روند فعلی با فروپاشی مواجه خواهد شد و سناریوی شکل‌گیری مجدد داعش تقویت خواهد گردید.

۱-۴-۳- حالت بینابینی و وضعیت با ثبات: رشد گروه‌های تکفیری

این سناریو زمانی امکان پیدا می‌کند که بین نیروها و پیشران‌های رقابت‌های منطقه‌ای و منازعات فرقه‌ای و پیشران قدرت حکومت‌های مرکزی حالت تعادل ایجاد شود. به این صورت که روند ناپودی کامل داعش توسط حکومت‌های مرکزی عراق و سوریه به دلیل وجود مانع‌ها و عوامل بازدارنده ادامه پیدا نکند به این ترتیب که در داخل عراق و سوریه منازعات قومی و مذهبی کمابیش وجود داشته باشد و ایران به روند حمایت از حکومت‌های مرکزی عراق و سوریه جهت مبارزه با داعش برای ناپودی کامل آنها ادامه دهد، اما در جهت رشد مداوم این روند، دغدغه‌های اهل سنت را

مد نظر قرار ندهد و از طرف دیگر وارد مرحله تنش‌زدایی با کشورهای منطقه از جمله عربستان و متحدین آن نگردد و نیز این تنش به درگیری و جنگ با این کشورها منتهی نشود، در این وضعیت ادامه روند نابودی داعش نه رو به جلو پیش خواهد رفت و نه با فروپاشی مواجهه می‌گردد. در این شرایط شاهد رشد گروه‌های تکفیری بصورت پراکنده و ضیف شده در نقاط مختلف دو کشور عراق و سوریه هستیم که با بمب‌گذاری و انجام حملات انتحاری و درگیری مستقیم، نظامیان و غیر نظامیان را هدف قرار می‌دهند. نتیجه رشد این گروه‌های پراکنده افزایش عملیات‌های تروریستی کور و بعضاً هدفمند و افزایش ناامنی خواهد بود. می‌توان گفت در حال حاضر وضعیت دو کشور عراق و سوریه با این سناریو مطابقت دارد

۱-۴-۴- حالت خارج از چارچوب

این سناریو زمانی رخ خواهد داد که یک دگرگونی بنیادی و یا تغییر اساسی و یا شگفتی‌ساز در ادامه روند مبارزه با داعش رخ دهد. به طوری که یک وضعیت کاملاً جدید را ایجاد کند. شگفتی-سازهای که بر هر کدام از پیشران‌های ضعف یا قدرت حکومت مرکزی، منازعات فرقه‌ای و رقابت‌های منطقه‌ای اثرگذار باشد. این شگفتی‌سازها می‌تواند شامل تغییر حکومت‌های منطقه از طریق انقلاب و یا جنگ و یا حتی سکولار شدن آن‌ها شود. در حالی که ایران با حمایت از عراق و سوریه روند نابودی داعش را ادامه می‌دهد تغییر در حکومت فعلی ایران در اثر کودتا و یا انقلاب روند فعلی را به طور کلی تغییر خواهد داد. استقرار یک حکومت همانند حکومت پهلوی که رابطه بسیار نزدیکی با کشور عربستان و آمریکا داشته باشد، رقابت‌های منطقه‌ای را تحت تأثیر قرار خواهد داد و باعث فروکش شدن این رقابت‌ها و در نتیجه کاهش افراط‌گرایی در منطقه خواهد شد. یا برعکس به جای ایران انقلاب در کشور عربستان رخ دهد و یک حکومت همسو با سیاست‌های ایران در آنجا قدرت را در دست گیرد. در این شرایط اگر چه رقابت منطقه‌ای کاهش پیدا می‌کند، اما احتمال وقوع منازعات فرقه‌ای و افراط‌گرایی را بالا می‌برد. ممکن است این تغییر رژیم در کشور عراق رخ دهد و حکومت دیکتاتوری مانند رژیم صدام حاکم شود. حمله آمریکا به نیروهای شیعه در عراق از جمله حشدالشعبی، حمله اسرائیل به سوریه و یا صلح اعراب با اسرائیل، اتفاق این قبیل شگفتی‌سازهای خارج از چارچوب، روند رو رشد نابودی داعش را در وضعیت جدید قرار خواهد داد. سکولاریسم یکی از شگفتی‌های دیگری است که باعث ایجاد وضعیت متفاوت در منطقه می‌شود به توجه اینکه

کشورها و ملت‌های منطقه خاورمیانه مسلمانان با اکثریت اهل سنت و اقلیت تشیع است و پیشران منازعات مذهبی بیشترین تأثیر در شکل‌گیری داعش دارد. سکولار شدن ملت‌های خاورمیانه و جدا شدن دین از سیاست در کشورها خاورمیانه می‌تواند پیشران قدرتمند منازعات مذهبی را به طور کامل از مسیر خارج کرده و هر گونه افراط‌گرایی در منطقه خاورمیانه به طور کامل نابود کند و یا بشدت به آن دامن بزند. البته با توجه به ماهیت دین اسلام و پیوند عمیق دین و سیاست در اسلام رخداد این شگفتی‌ساز احتمال بسیار ضعیفی دارد و خارج از چارچوب می‌باشد.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش سعی شد با استفاده از روش‌های تحلیل تأثیر بر روند و سناریونویسی جمیز دیتور سناریوهای آینده داعش مورد بررسی قرار گیرد؛ و چهار سناریو آینده مطلوب و شکست داعش، آینده نامطلوب و شکل‌گیری مجدد داعش و آینده بینابینی و رشد پراکنده گروه‌های تکفیری و آینده خارج از چارچوب بازنویسی شوند. بعد از شکست داعش و پایان خلافت اسلامی سه پیشران منازعات فرقه‌ای، رقابت‌های منطقه‌ای و قدرت حکومت مرکزی بیشترین نقش را در سناریوهای آینده داعش در عراق و سوریه دارند و می‌تواند در مسیر روند رو به رشد مبارزه با داعش نقش تأثیر گذاشته باشد و روند موجود را تغییر دهند. بهترین حالت ممکن آینده داعش ادامه روند فعلی و رشد مداوم این روند یعنی کاهش شکاف‌های اجتماعی از جمله منازعات فرقه‌ای و مذهبی و اولویت منافع ملی بر مسائل گروهی و فرقه‌ای در داخل دو کشور عراق و سوریه و نیز کاهش رقابت‌های منطقه‌ای موجب نابودی کامل این گروه می‌شود؛ اما ادامه این روند با موانعی همراه است. افزایش رقابت‌های منطقه‌ای و منازعات مذهبی در دو کشور عراق و سوریه دو پیشران تضعیف‌کننده این سناریو می‌باشد. به طوری که هر چه دامنه شکاف‌های اجتماعی و منازعات گروهی و فرقه‌ای از جمله درگیری‌ها اهل سنت و تشیع در داخل دو کشور عراق و سوریه بیشتر شود و در ادامه افزایش رقابت‌های منطقه‌ای به تنش‌های داخلی دامن بزند حکومت مرکزی این دو کشور دچار ضعف شده و زمینه تغییر روند نابودی داعش فراهم خواهد شد؛ و سناریوی بدترین حالت ممکن، شکل‌گیری مجدد داعش قوت خواهد گرفت؛ اما اگر بین پیشران‌های رقابت‌های منطقه‌ای، منازعات مذهبی و قدرت حکومت مرکزی در دو کشور عراق و سوریه نوعی تعادل یا بینابینی ایجاد شود به طوری که رقابت‌های

منطقه‌ای و منازعات مذهبی نه سمت همکاری و همگرایی بیشتر حرکت و نه به سمت واگرایی و درگیری و جنگ کشیده شود در این شرایط سناریوی بینابینی یا وضعیت با ثبات، رشد پراکنده گروه‌های تکفیری تقویت خواهد شد. در سناریوی خارج از چارچوب هر گونه رویداد و شگفتی - سازی مانند انقلاب، کودتا در کشورهای عراق، سوریه، ایران و عربستان می‌تواند باعث ایجاد وضعیت جدیدی در آینده داعش ایجاد کند.

منابع

- آجورلو، حسین (۱۳۹۰)، «تحولات سوریه: ریشه‌ها و چشم‌اندازها»، فصلنامه مطالعات ناورمیانه، سال هجدهم، شماره ۳. صص ۵۹-۶۱.
- ابراهیم نژاد، محمد (۱۳۹۴)، *داعش، بررسی انتقادی تاریخ و افکار*، قم: انتشارات دارالاعلام مدرسه اهل بیت.
- اشرف‌نظری، علی‌والسمیری، عبدالعظیم (۱۳۹۳)، «بازخوانی هویت دولت اسلامی در عراق و شام (داعش): فهم زمینه‌های فکری و سیاسی - اجتماعی»، فصلنامه علوم سیاسی، شماره ۶۸، صص ۱۰۴-۹۴.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۳)، *جامعه‌شناسی سیاسی نقش نیروهای اجتماعی در زندگی سیاسی*، تهران: انتشارات نی.
- بهاری، مجتبی (۱۳۹۱)، *مجموعه کتابچه‌های آینده‌پژوهی: کتاب سوم روش سناریو*، تهران: مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی.
- پدارم، عبدالرحیم و احمدیان، مهدی (۱۳۹۴)، *آموزه‌ها و آزموده‌های آینده‌پژوهی*، تهران: موسسه افق آینده‌پژوهی راهبردی.

- حیدری، امیر هوشنگ (۱۳۸۵)، «آینده پژوهی و روش دلفی»، فصلنامه ترویج علم، سال ۷، شماره ۱۰، صص: ۹۳-۷۵.
- حیدری، عباس و نخعی، نصرالله (۱۳۹۷)، «واکاوی ایدئولوژی داعش بر اساس روش‌شناسی توماس اسپریگنز»، فصلنامه سیاست، دوره ۴۸، شماره ۴، صص ۹۲۶-۹۰۷.
- جاویدی، رقیه و بهروزی لک، غلامرضا (۱۳۹۶)، «سناریوهای دهه آینده روابط ایران و عربستان» فصلنامه تحقیقات سیاسی بین‌المللی دانشگاه آزاد واحد شهرضا، شماره ۳۲، صص ۳۰-۱.
- دارابی، علی، (۱۳۹۵)، *آینده‌پژوهی انقلاب اسلامی*، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ربیعی فر، احمد و ابراهیم نژاد، محمد (۱۳۹۴)، *پرچم‌های برافراشته*، قم: انتشارات مجد اسلام.
- زارعان، احمد (۱۳۹۴)، «بررسی ریشه‌ها و ویژگی‌های مشترک بحران‌های خاورمیانه با تأکید بر بحران سوریه و عراق»، فصلنامه مطالعات راهبردی جهان اسلام، سال ۱۶، شماره ۱، صص ۳۵-۳۴.
- ستوده، علی‌اصغر و کیانی، آذین (۱۳۹۷)، «تأثیر منازعات داخلی سوریه و عراق بر امنیت جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، سال ۸، شماره ۴، صص ۱۷۳-۱۳۵.
- صادقی، سید شمس‌الدین و کاظمی؛ مسعود اخوان و لطفی، کامران (۱۳۹۴)، «بحران سوریه و مناقشه ژئوپلیتیکی قدرت‌های منطقه‌ای»، فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام، سال چهارم، شماره ۱۶۱، صص ۱۱۴-۱۱۳.
- عباسی، علی‌اصغر و ساکن، حسام و بهرامی، محسن (۱۳۹۳)، «تحلیل تأثیر روند در آینده‌پژوهی»، سومین همایش ملی آینده‌پژوهی.

- عباس زاده، مهدی و نخعی، نصرالله (۱۳۹۸)، «بررسی شکل‌گیری نظریه داعش بر اساس نظریه پسابین‌الملل فرگوسن و منزباخ»، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، سال ۹، شماره ۳، صص ۵۹-۳۵.
- غفاری‌هشجین، زاهد و علیزاده، قدسی (۱۳۹۳)، «مؤلفه‌های فرهنگ سیاسی جریان سلفی تکفیری (مطالعه موردی: داعش)»، فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام، سال سوم، شماره ۱۱، صص ۱۰۳-۱۰۲.
- مبینی، زهرا، آجیلی، هادی، (۱۳۹۳) «نقش داعش در شکل‌گیری معادلات جدید خاورمیانه»، فصلنامه علمی- تخصصی حبل‌المتین، سال ۳، شماره ۹، صص ۱۲۷.
- مصطفی، حسن (۱۳۹۴)، داعش، زیرساخت‌های معرفتی و ساختاری، تهران: موسسه فرهنگی و هنری آفتاب خرد.
- موجانی، سیدعلی (۱۳۹۴)، ریشه‌های تشدید حیات خلافت اسلامی و تأثیر ژئوپلیتیک آن، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.
- محمدی لرد، عبدالحمود (۱۳۹۵)، آینده‌پژوهی ثبات سیاسی در ایران، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- میرعبدلی، محمد و خراسانی، رضا (۱۳۹۸)، «آینده‌پژوهی جریان‌های سلفی-تکفیری در دوره پسا داعش»، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، سال ۹، شماره ۱، صص ۵۷-۲۹.
- ناوشکی، حسین و احمدیان، قدرت (۱۳۹۴)، «عوامل قدرت‌یابی داعش در عراق»، فصلنامه علوم سیاسی، سال هجدهم، شماره ۷۲، صص ۴۸-۵۲.
- نورمحمدی، مرتضی و حیدری، مهدیه (۱۳۹۹)، «بررسی تأثیر کووید ۱۹ بر منازعات خاورمیانه»، فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست، دوره ۹، سال ۳۳، صص ۳۵۷-۳۲۷.

- نویدی نیا، فرزاد و گودرزی، مهناز (۱۳۹۸)، «جایگاه منطقه‌ای ایران و عربستان در دوره پساداعش، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، سال ۱۰، شماره ۱، صص ۱-۲۶.
- نورانی، سید مهدی (۱۳۹۴)، *داعش، از کاشت تا برداشت*، قم: انتشارات مجد اسلام.
- Azoulay, Rivka, (2015), «Islamic State franchising Tribes, transnational jihadi and networks generational shifts», *Netherlands Institute of International Relations Clingendael*.
- Barrett, Richard, (2014), *The Islamic State*, Senior Vice President The Soufan Group. Brachman, Jarret M, (2009), *Global Jihadism Theory and practice*, Routledge Abingdon, Oxon.
- Daesh, (2013), « *Book 2: black flags from the Syria* », Issue: 2.
- Daesh 7, (2014), no, 7, « *The Revived Caliphate* », Issue: 7.
- Dator, James, (1996) *Futur studies as Applied Knowledge*; In Slaughter R. *Edd New Thinking for a New Millennium*, London Routeledge.
- Dator, J. (2009). *Alternative Futures at the Manoa School. Journal of Futures Studies*, November, 14(2), 1-18.
- Global Terrorism Index, 2014 *Institute Economics & Peace*.
- Global Terrorism Index, 2020 *Institute Economics & Peace*.
- Gordon, T. j, (2012), *Futures Research Methodology, Trend Impact Analysis*. Washington DC: The Un Millennium Project.
- Helfont, S. (2009). *The Muslim Brotherhood and the Emerging 'Shia Crescent'*. Elsevier.

- Hennen and Benninga,(2009), "Application of Trend Impact Analysis for predicting future fruit consumption",*Journal of Horticultural Science & Biotechnology* .Special Issue 18–21.
- Koohkan, Alireza,(2017), "Middle East after ISIS Collapse", *Islamic Political Thoughts (IPT)*, Vol.2, No.1, Serial 4, , pp :93-104.
- Mossallanejad ,Abbas,(2016), «The Rise of ISIS and the Future of Iraq’s Security»,*Geopolitics Quarterly*, Volume: 11, No 4.
- Naylor,David h,(2009), *Al Qaeda In Iraq*, Nova Science Publishers,New York.
- Nematpour, Mohammad and Faraji, Amin,(2019), "Structural analysis of the tourism impacts in the form of future study in developing countries (case study: Iran)", *Journal Of Tourism Futuresm*, VOL. 5 No. 3 2019, pp. 259-282.
- Oosterveld, Willem and Bloem,Willem,(2017)," The Rise and Fall of ISIS: From Evitability to Inevitability",*The Hague Centre for Strategic Studies*,pp:1-23.
- Stern, Jessica And Berger, j.m.(2015),*ISIS The State Of Terror*, HarperCollins,New York, Publishers Inc.
- Yazdani, Razieh,(2019), Futurology: A New Possibility in Education, *International Journal of Schooling*, Vol. 1, No. 3pp. 47-59.